

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ

ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ПЕТИ

ЧИЙШИЙСКИТЕ ГОВОРИ В БЕСАРАБИЯ

Светлана Топалова

Както е известно, през XVII — XIX век стотици, хиляди българи, спасявайки се от османското иго и робското си положение, напускат България, за да търсят друго убежище. Част от бежанците се спира в Бесарабия, която за тях и тяхното потомство става нова родина. Основните етапи на преселването се свързват с поредните руско-турски войни, като двете най-масови преселвания се датират от 1806 — 1812 и 1828 — 1830 г.

Българските преселници се предвиждат компактно, което допринася за запазването на тяхната духовна култура като цяло и в частност за диалектната им устойчивост; в Бесарабия и сега се говори диалектен български.

За разлика от говорните групи в Република България, които се определят от езиковите изоглоси от север на юг и от изток на запад, в т. нар. Нова България всяко селище пази говора на прадедите си, представен по-скоро като отделна и донякъде затворена система.

Изследванията върху преселническите говори в Бесарабия, започнати от акад. Н. Державин¹, показват, че говорите добре пазят специфичните си особености. Българският учен Стойко Стойков изрично подчертава, че те не се различават от говорите в България, а „споделят най-съществени им черти“².

Първи опит за класифициране на българските говори в Русия, Украйна и Молдова правят руските учени С. Б. Бернщейн и Е. В. Чешко в статията си „Опыт классификации болгарских говоров в СССР“. Според тях говорите могат да се обединят в седем групи: чийшийска, чушмелийска, олшанска, балканска, тракийска, източнородопска и западнобългарска³. Фактологичният материал в „Атлас болгарских говоров в СССР“, съставен под ръководството на С. Бернщейн въз основа на 104 проучени говора (102 от тях са източнобългарски) в бившия Съветски съюз, добре илюстрира това. Стойко Стойков подчертава, че тук се срещат всички по-важни източнобългарски диалекти: 1) мизийски говори с *o*-членна форма за м. р. ед. ч. (чушмелийски тип); 2) мизийски говори с *ъ*-членна форма (чийшийски тип); 3) олшански; 4) балкански; 5) тракийски и 6) източнородопски говори (западните са само два)⁴.

Тук ще разгледаме една от тези говорни групи — *чийшийската*, особеностите на чийшийския тип говори и мястото му сред източните говори на България.

Предполага се, че чийшийците са от Североизточна България — селата им са основани преди 1828 година, когато през второто масово преселване идват заселници от Южна България: Импуцита (Владичен) и Карагач (Нагорное) — 1812, Тараклия и Чийший (Огородное) — 1813, Таш-Бунар (Каменка) — 1814, Бановка — 1821 година, с изключение на село Калчево, чието официално основаване през 60-те години на XIX век е свързано с вътрешномиграционните процеси в Бесарабия⁵. Към същата група спада говорът на българите от град Измаил.

Според авторите на „Атласа“ те са били повече, но част от тях се асимилира от балканците; чийшийският говор се пази в доста преселнически села в Приазовието. Бернщейн ги нарича още „тукански“ (в „Атласа“ името *туканци* е със значение „заселници от крайдунавските райони на България, които говорят североизточен чийшийски тип говори“)⁶.

Най-добре чийшийският тип говори се пази в селата Импуцита, Чийший, Таш-Бунар, Бановка и Калчево (в Шоп-Тараклия освен този има още три говора; в Измаил вече повечето българи са преселници от околните села (т. нар. район Барановка).

Интересно е, че в България такава говорна група не се откроява. Това название тя получава тук, в Бесарабия, по името на най-яркия ѝ представител — село Чийший в Болградско. Понеже „Атласът“ излиза през 1958 година, когато започва подготовката към проучването на говорите в България и се пристъпва към създаването на Българския диалектен атлас (БДА), авторите му посочват невъзможността да се определи точно територията на чийшийския диалект, „так как до сих пор отсутствуют какие-либо диалектные описания областей к северо-востоку от шуменского диалекта“⁷.

Изрично се посочва, че североизточните говори в Бесарабия са представени от три типа: чушмелийски, олшански и чийшийски. Авторите на „Атласа“ и по-късно Стойко Стойков предполагат, че „два типа [първите два — С. Т.] имеют членную форму -о и не являются *исконными* [разредка — С. Т.] северо-восточными говорами“⁸.

Да си припомним известния спор на Л. Милетич и Б. Цонев през 1904 — 1905 г. за делитбата на източнобългарските говори. Според Л. Милетич те се делят (по морфологичен признак — член за съществителните от мъжки род, единствено число) на мизийски *о*-диалект (североизточен) и балкански *ят*-диалект (югоизточен). Като изконен представител той определя *шуменския* говор⁹. Беньо Цонев предлага друг класификационен признак — фонетичен, по ятовия изговор (в западните говори вместо стб. *ѣ* се изговаря само *е* (*бѣл* — *бѣли*), а в източните *е* > *а* или само *а* (*б'а*л — *бѣли* или *б'а*л — *б'али*)¹⁰ и изказва тезата за южния произход на съртските села.

Авторите на „Атласа“ възприемат гледната точка на Беньо Цонев за делитбения признак, а следователно и твърдението му за шуменския тип говори. Понеже двата говора от трите североизточни са *о*-диалект, те се спират на *чийшийския* тип. Той се приема за изконен и тъй като „они

[този тип говори — С. Т.] отличались от подбалканских более последовательным северо-восточным произношением *ѣ* и рядом других черт“¹¹ и всъщност бил един от най-разпространените типове говори в Бесарабия. Оттук тръгва предположението, че чийшийският говор е „един из старих северо-восточных диалектов, который в самой Болгарии, может быть, и не сохранился в прежнем виде“¹².

След приключването на I и II том на БДА (Югоизточна и Североизточна България) на учените им се предоставя възможност да прегледат някои неизяснени неща, включително и въпроса за генезиса на чийшийските говори. През 1968 година излизат (почти едновременно) две статии, които донякъде засягат този въпрос. Българският диалектен атлас показва, сочи авторката на първата статия, че „ни в одном из говорив на мизийской территории нет набора диалектных черт, свойственного бессарабским чийшийским говорам“¹³.

Г. И. Клепикова и Т. В. Попова, които доказват изконния североизточен характер на шуменския говор, правят сравнителен анализ на събрания в Чийший диалектен материал (от архива на „Атласа“) с данните на БДА и констатира, че говорът на село Чийший е най-близък до говора на някоя селища в Казанлъшко¹⁴.

Според Елена Чешко, „наиболее близкий набор признаков находим в говорах группы сел, расположенных на территории т. I, а именно сел Чирпанской, Пловдивской, Карловской и Казанлъжской околій“¹⁵.

Последните български изследвания показват, че сред източно-мизийските говори в България липсват такива с *ъ*-член. Проучването на Иван Кочев „Гребенският говор в Силистренско“ (С., 1969), на М. Младенов за капанския говор¹⁶ и др., показват, че те, наред с шуменския, са изконни (автохтонни) говори и всичките много добре пазят най-важната особеност на мизийските говори — *о*-член за м. р. ед. ч.

И така, изконен представител на североизточните български говори е шуменският (в Бесарабия — *чушмелийският*). Таблица № 1 много добре илюстрира това.

Мизийските говори (в таблицата основните белези са посочени по „Българската диалектология“ на Ст. Стойков) съвпадат с чушмелийските в 8-те пункта и с чийшийските в пунктове 3 (частично) и 7. Някои особености, като *ѣ*, *ѣ* (*ы*), могат да се смятат изгубени в чийшийските говори, подобно на езиковите процеси в българските мизийски говори, но не е ясно защо тогава не запазват най-важното — *о*-член (не може да е влияние от страна на балканските говори, тъй като олшанските и чушмелийските добре пазят тази своя отличителна черта).

Както бе отбелязано по-рано, руските учени, които привличат данните от БДА, намират връзка между почти неизследваните чийшийски в Бесарабия и балканските говори в България. Клепикова и Попова стигат до извода, че в основата си говорът на село Чийший е централен балкански говор¹⁸, Иван Стоянов говори за евентуалната връзка на село Бановка и село Българска Чоба, Пловдивско¹⁹, ние намираме много общи белези между Калчевския говор (Бесарабия) и Войняговския говор (Карловско)²⁰ (Вж. Таблица № 2).

Таблица № 1

Основни белези	Мизийски говори	Чийшійски говори	Чушмелийски говори
1. Полупрегласен ятов изговор.	ѐ: бѐди, врѐми, голѐми (по-ново -е)	е: бѐди, врѐми, гулѐми	ѐ: бѐди, врѐми, гулѐми
2. Особен веларен изговор на еровата гласна под ударение.	Ъ: зѣби, водѣ	-	зѣби, водѣ
3. Липса на съгласни х и ф (или замяна с ѝ, у, в и др.).	апи, оди, л'ап; снаа майни, исѣйнал б'аўми, ймаўми тевен, см'аў	(вудѣ, зѣби) (обикн. ъ) апи, оди, л'ап; снаа майнѣ, исѣйнѣл б'ахми (и б'айми) тейнѣ, см'ах (рядко вап'ѣ, ѳѣлнѣ)	л'ап, хора кўпиў, сўў, глўў б'ава
4. Преход на съгласна ђ в и пред и.	бѐнна, глѐнна	-	панна, глѐнна
5. Член за м. р., ед. ч. под и без ударение.	џ: гърбѝ, крькѝ	џ: гърбѣ, крькѣ	џ: гърбѝ, крькѝ
6. Окончание за мн. ч. при многоср. същ.	у: двѝру, стѝлу бѣлгѣре, другѣре	џ: двѝрѣ, стѝлѣ чурѣпи, прѣсти	у: двѝру, стѝлу чурѣпе, прѣсте; ѝсте
7. Окончание за мн. ч. под ударение при минали действ. прич.	билѝ, душлѝ, мужлѝ	билѝ, душлѝ	билѝ, душлѝ
8. Предлог у вместо в.	у Рўсе, у мѣрта	-	у т'ѳ

Таблица № 2

Основните белези на балканския тип говори в Бесарабия (подбалкански — РБ) (по „Атласа“)	Централен балкански говор (данните са въз основа на говора на с. Войнягово, Карловско)	Чийшійски говор (данните са въз основа на говора на с. Калчево, Болградско)
1. Полупрегласен е-ятов изговор: мл'аку — млѣчин.	б'ал — бѐли, млѣчин	б'ал — бѐли, млѣчн
2. Редуване а/ѐ след мека и шушкава съгласна: жѐби.	йѳбѣ — ѐби, йѳткѣ — ѐтки, чѳшѣ — чѣши	двѣ; нѣкѣд'а пийѳн — пийѣни, уфчѣр'ѳн, чѣшѣ — чѣши
3. Силна редукция на безударни гласни.	бѳбѣ, сисрѳ, гул'ѳму	кулило, кусининѣ
4. Наличие на африката дз: бърдзѣм, дзадин.	дзурунѣ, дзадин	дзад'ѳн, дзѣранѣ, дзѣйскѣ
5. Последователно запазване на х: хѝрѣ, хл'ап, хѝд'ѣ.	х > ѳ: ѳлѣ, ѳпѣ, ѳрчѣ, ѳир или х > ѳ: бѳйлѣ, гривутѳ, кѳф	ѳп'ѣ, ѳрчѣ (остар.); ѳйдѳт'ѳн и хѳйдѳт'ѳн; гривутѳ, глѳф
6. Определителен член за същ., м. р., ед. ч. Ъ: гърбѣ.	ЪТ: гърбѣт, чул'ѳкѣт	Ъ: гърбѣ, чул'ѳкѣ
7. А-окончание при същ. от ж-р. и гл. 1 л., ед. ч., сег. вр.: махнѳ; пирѳ.	Ъ-окончание: мѣйнѣ, мѣнѣ, вѣрбѣ; гѣрпѣ, вѣдѣ	Ъ-окончание: мѣйнѣ, мѣйлѣ; гѣрп'ѣ, вѣдѣ
8. Показателно местоимение: тѝс, тѝс, тѝс.	тѝѝ, тѳѳ, (тѳѳ), тѣѣ	тѝѝ, тѳѳ, (тѳѳ), тѣѣ
9. Сломагателен глагол снѳ (1 л. мн. ч.).	(ний) сми	(ний) снѳ /остар. сми/
10. Футурна частица шѣ.	жѣе, жѣѣ	жѣѣ, жѣ, ш (пред беззвучни)

В таблица № 2 са дадени в съпоставителен вариант чийшият тип говори (въз основа на калчевския говор), централният балкански тип (въз основа на езикови данни от с. Войнягово) и — за сравнение — подбалканският тип (югобалканският по Бернщейн), толкова разпространен в Бесарабия след 1828 година. Калчевският и войняговският говор по основните си белези се повтарят, но и двата доста се различават от подбалканския тип (т. 5, 6, 7, 8, 9, 10). Може би точно тази голяма разлика при липса на системно проучване на българските говори в България е накарало авторския колектив под ръководството на Бернщейн да стигне до извода, че те принадлежат към различни диалектни групи: югобалканският към балканските и чийшият тип — към мизийските²¹.

Чийшият тип говори и досега остават най-непроучени²², но по всички особености личи, че това е източнобългарски единен диалект. Но и между чийшият тип селища има минимални различия в говорите, например формите *жул'азу*, но в Чийшият, Импуцита и Карагач — *джул'азу* (Карта 11)²³, *врѣта*, но в Калчево и Каменка — *вѣрта* (Карта 21), *гълчѣ* и *гѣл'чѣ* в Чийшият (Карта 72), лексема *бѣрни*, но в Тараклий *дѣжуни* (Карта 74) и др.

Както и други български диалекти, те се развиват. Например, в „Атласа“ през 50-те години са зафиксирани формите (*ниш*) *сме* и (*вий*) *сте* за чийшият тип говори и *сне* и *сме* при *сте* в Тараклия, Калчево и Измаил. Съвременното състояние на говорите показва, че спомагателният глагол съм за 1 л. и 2 л. мн. ч. претърпява изменения, така например в калчевския диалект се използват формите (*ниш*) *сни* и (*вий*) *сви* и много рядко, в речта на по-възрастните се среща (*ниш*) *сми* и (*вий*) *сти*. Или явлението, представено в карта 63 („Твърдост и мягкост согласных в формах 3 л. мн. ч. настоящего времени“): явлението е характерно за източнотракийските, някои балкански и повечето чийшият тип говори, включително Чийшият (отбелязано „архаический“). Ако преди 40 години в село Чийшият това явление засяга само по-възрастните информатори, то сега обхваща всички глаголи: *идѣт*, *вѣдѣт*, *одѣт*, *вѣдѣт*, *жѣнѣт* и др.

Промените са много и е необходимо както системно проучване на чийшият тип говори, сравнително-съпоставителен анализ, така и паралели между тях и други селища в България, откъдето евентуално са носителите на тези говори (с привличане на исторически, етнографски, езиков материал, сведения от БДА и др.).

И така, на територията на България отсъства точно такъв тип говори. Последващите изследвания показват, че именно чувшмелийският тип е изконен представител на североизточните говори в Бесарабия, а не чийшият тип. По-рано се търсеше връзка между бесарабските чийшият тип и мизийските говори в България, докато последните изследвания на руските диалектолози показват, че те са по-скоро балкански, и именно „междинното положение на тези говори обясняват наличието в тях на редица явления, свойствени на диалектите от Североизточна България“²⁴.

Необходимо е да се потърсят и други паралели с останалите чийшият тип говори, подобно на тези с изоглосите на Г. Клепикова и Т. Попова за с. Чийшият или таблиците за с. Калчево. Както и останалите български го-

вори, те се променят и понякога неадекватно за самите чийшият тип диалекти.

Бележки

- ¹ Державин, Н. С. Болгарские колонии в России. Пг., 1915, Т. II, Язык.
- ² Стойков, Ст. Българска диалектология. С., 1993, с. 189.
- ³ Бернштейн, С. Б., Чешко, Е. В. Опыт классификации болгарских говоров в СССР. Ученые записки Института славяноведения АН СССР. М., 1951, Т. 4, 327 — 333.
- ⁴ Стойков, Ст. Рец. на: Атлас болгарских говоров в СССР. М., 1958. — В: Статии и материали по българской диалектологии СССР. М., 1962, Вып. 10, с. 138; Същият. Българска диалектология..., с. 190.
- ⁵ Топалова, Св. Из историята на Калчова колония (Бесарабия). — АрхПП, 1994, кн. 3 — 4. В. Търново, 82 — 86.
- ⁶ Но „чийшият тип“ и „тукански“ не се използва равнозначно, тъй като част от туканците си запазват езика (т. нар. чийшият тип говори), а пък в Болград и околните села се асимилират (балкански говори с чийшият тип особености). Подробно вж.: Топалова, Св. За историята и езика на туканците в Бесарабия. — В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том четвърти. В. Търново, 1995, 389 — 399.
- ⁷ Атлас болгарских говоров в СССР. М., 1958, с. 35.
- ⁸ Стойков, Ст. Атлас..., с. 138.
- ⁹ Милетич, Л. Източнобългарските говори. С., 1989; Същият. Старото българско население в Североизточна България. С., 1902.
- ¹⁰ Цонев, Б. Разпределение на българските говори според ъ. — В: История на българския език. Т. I. С., 1940, 303 — 334.
- ¹¹ Чешко, Е. Рец. на: Български диалектен атлас, II. Североизточна България, ч. I. Карти; ч. 2. Статии, коментари, показалци. Съставен под ръководството на Ст. Стойков. С., 1966. — Советское славяноведение, 1978, № 6, с. 103.
- ¹² Атлас..., с. 35.
- ¹³ Чешко, Е. Цит. съч., с. 104.
- ¹⁴ Клепикова, Г. И., Попова, Т. В. О значении данных лингвистической географии для решения некоторых вопросов истории болгарского языка. — ВЯ, 1968, № 6, с. 103.
- ¹⁵ Чешко, Е., Цит. съч., 104.
- ¹⁶ Младенов, М. Сл. Характеристика на капанския говор. — В: Капанци. Бит и култура на старото население в Североизточна България. Етнографски и езикови проучвания. С., 1985, 311 — 338.
- ¹⁷ Симеонова, Хр. За някои промени във фонетичната система на мизийските говори (по материали от Търговишко). — ИИБЕ, 19, 1970, 729 — 734.
- ¹⁸ Клепикова, Г. И., Попова, Т. В. Цит. съч., с. 107.
- ¹⁹ Стоянов, Ив. Българските говори на територията на Съветския съюз. — Съпоставително езиковедение, 1981, кн. 3 — 5, с. 241.
- ²⁰ Ралев, Л. Говорът на село Войнягово, Карловско. — В: Българска диалектология. Проучвания и материали, кн. VIII. С., 1977, 3 — 101.

²¹ Атлас..., 32 — 39.

²² Има само една работа върху чийшийските говори: Журавлёв, В. К. Ташбунарский говор. — В: Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР. М., 1953, 124 — 166.

²³ Картите са посочени по „Атлас болгарских говоров в СССР“.

²⁴ Стоянов, Ив. Цит. съч., с. 241.